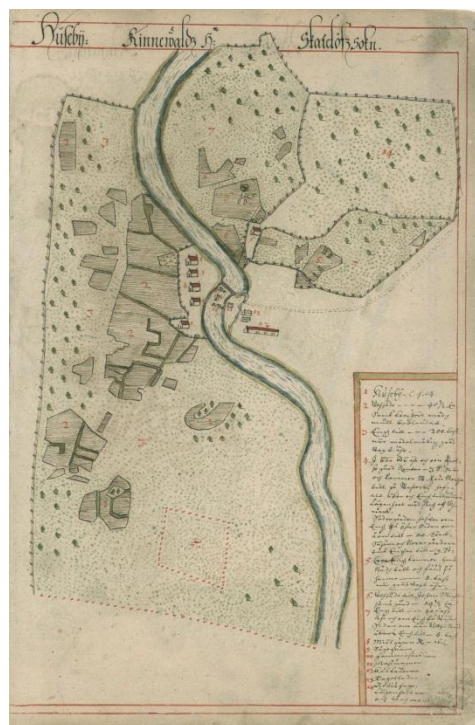

Huseby-Skatelöv

Fördjupad beskrivning av
en kulturmiljö av riksintresse

LÄNSSTYRELSEN
I KRONOBERGS LÄN

Huseby-Skatelöv – Fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse

ISSN 1103-8209, Meddelande nr 2014:17

Diarienummer: 436-1732-13

Text: Stefan Höglin

Foto: Länsstyrelsen Kronoberg om inget annat anges

Omslagsfoto: Bergslagsfoto 2011; Länsstyrelsen 2014

Utgiven 2014 av:

Innehåll

Sammanfattning	4
Bakgrund	5
Utgångspunkterna i Huseby-Skatelöv	6
Planläge, program och övrig lagstiftning	8
Riksintresset Huseby-Skatelöv	10
Huseby-Skatelöv i regionen	10
Huseby – en förhistorisk förvaltningsgård?	10
Huseby-bruksmiljön	12
Fornlämningsmiljön	15
Bosättningsmiljön	17
Sockencentrum	19
Slutsatser	21
Landskapets samband	21
Landskapets visuella egenskaper	21
Riksintressets avgränsning och värdetext	22
Riktlinjer	22
Referenser	23

Sammanfattning

Huseby-Skatelöv [G 16] (Skatelövs sn)

Motivering:

A. Järnbruks- och herrgårdsmiljö där bruket, beläget vid kommunikationsstråk, har bildat grunden för den småländska industrialiseringen. (Bruksmiljö).

B. Sockencentrum i odlingslandskap med en betydande fornlämningskoncentration från såväl brons- som järnålder och ett bra exempel på omfattande järnåldersgravfält längs åsrygg. (Fornlämningsmiljö).

Uttryck för riksintresset:

A. Bruket, anlagt 1629 vid Helige å på näset mellan sjöarna Salen och Åsnen. Anläggningar för järnhantering, träindustri och jordbruk samt corps de logis från 1844 med park, arbetarbostäder och spår av äldre bebyggelse. Runt och norr om bruket ett storskaligt odlingslandskap som illustrerar effektivitetssträvandena i jordbruket runt sekelskiftet 1900. Torp på godsets utmarker samt kolbottnar i omgivande skogsmark.

B. Skatelöv, sockencentrum med kyrka och sockenstuga från tidigt 1800-tal. Medeltida kyrkplats och flera hällkistor från slutet av stenåldern och övergångstiden mot bronsåldern samt flera gravfält från järnålder utmed åssträckning väster om Skatelövsfjorden med stensättningar, högar, rösen.

Huseby-Skatelöv ligger i Alvesta kommun, i Kronobergs centralbygder, intill sjön Åsnens västra strand. Riksintresset domineras av Huseby bruk som genom sin välbevarade industri- och herrgårdsmiljö utvecklats till en av länets främsta sevärdheter. Bruksmiljön utgör ett statligt byggnadsminne och förvaltas av statens fastighetsverk. Intill Huseby löper Riksväg 23 mellan Växjö och Malmö vilket bidrar till de stora besöksskarorna.

Mer i skymundan, både geografiskt och med avseende på uppmärksamhet, ligger de andra delarna av riksintresset. Dessa kännetecknas av centralbygdens uttryck som Skatelövs sockencentrum, med sin nyklassicistiska kyrka, herrgårdsmiljöer i Torp och Sjöby, samt väl-exponerade och vårdade fornlämningar längs en äldre vägsträckning.

Områdets olika karaktärsdrag har resulterat i en riksintressetext där motiven till det statliga anspråket är tudelat. Föreliggande riksintress fördjupning har därför haft som ambition att också analysera om det är motiverat att riksintresset delas i två eller om de kulturhistoriska aspekterna hänger samman.

Riksintressesystemet: lagrum och ansvarsfördelning

Riksintressen regleras i de s.k. hushållningsbestämmelserna i 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808). Hushållningsbestämmelsernas syfte är att ge stöd i avgörandet av hur mark- och vattenområden ska användas, och reglerna ska tillämpas så att en god hushållning främjas.

Bestämmelserna aktiveras endast vid *ändrad* markanvändning, och kan därför inte användas för att upphäva en pågående verksamhet. Bestämmelserna innebär vidare inget automatiskt skydd av de avsedda områdena, utan ska tas i beaktande vid vissa beslut eller tillståndsprövningar enligt plan- och bygglagen och miljöbalken.

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § avser sådana kulturmiljöer som anses särskilt värdefulla från en nationell synpunkt och som därför ska skyddas mot åtgärder som *påtagligt* kan påverka eller skada områdets karaktär. Uttrycket *påtagligt* skada avser sådana åtgärder som kan ha en bestående negativ inverkan eller tillfälligt ha en mycket stor negativ inverkan.

6§ Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövärden eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

Förordning (1998:896) om hushållning med mark- och vattenområden reglerar ansvarsfördelningen gällande hanteringen av riksintressanta områden. Enligt förordningen är det den centrala myndigheten, i kulturmiljövårdens fall Riksantikvarieämbetet, som utser Riksintressen enligt 3 kap. Länsstyrelsen ansvarar sedan för att bestämmelserna följs inom länet, och ska ta de initiativ som behövs för att reglerna blir beaktade i arbetet med miljökonsekvensbeskrivningar och i planprocesser. Länsstyrelsen ansvarar för den geografiska gränsdragningen av riksintressena, men ska underrätta Riksantikvarieämbetet om klassificeringen eller avgränsningen i stort bör omprövas.

Utredningen konstaterar att området visserligen har två separata karaktärsdrag men att aspekter hos Huseby bruk intimt hänger samman med utvecklingen av en centralbygd. Huseby har förutom den industriella verksamheten också bedrivit ett omfattande jord- och skogsbruk. Det blir därför pedagogiskt olyckligt att dela riksintresset i två. Utredning menar vidare att det utifrån detta resonemang också finns skäl att utreda möjligen av att utvidga riksintresset, särskilt i norr för att omfatta godsets torpmiljöer, men också de jordbruksmarker som tidigare brukats av mer eller mindre självständiga enheter som Hassle och Osby, men som sedan lång tid brukats under Husebys centrala förvaltning.

Bakgrund

Länsstyrelsen i Kronobergs län arbetar, sedan 2008, med att förbättra informationen kring länets kulturmiljöer av riksintresse. Flera intervjuundersökningar har genomförts med länets kommuner angående hanteringen av dessa områden. Undersökningarna visar att kommunerna generellt upplever svårigheter i samband med planeringen inom riksintressanta kulturmiljöer. Man efterfrågar därför ett förtydligande av riksintressets motivering, värdekärnor och avgränsning. Genom intervjuundersökningarna upprättades även en prioriteringslista över länets mest utsatta riksintressen. Utöver Huseby-Skatelöv har fjorton fördjupade beskrivningar hittills genomförts; Växjö stad och Berqvara och Ingelstad i Växjö kommun, Kosta brukssamhälle och Lessebo i Lessebo kommun, Hjärtanäs-Dansjö-Gåvetorp-Spåningslanda och Benestad-Blädinge i Alvesta kommun, Hamneda och Horda i Ljungby kommun, Ängsfruktodlingarna i södra Åsnenområdet och Blidingsholm i Tingsryds kommun, Granhult i Uppvidinge kommun, samt Älmhults stationssamhälle och Römningen i Älmhults kommun. Dessutom har en fördjupning genomförts i ett utredningsområde, Hohults by i Uppvidinge kommun.

Länsstyrelsen Kronoberg har valt att arbeta efter en metod där fokus ligger på en dialog mellan staten och aktuella kommuner. Mot den bakgrunden har en modell där fördjupningen muntligt framställs med hjälp av en Power Point-presentation för folkvalda och tjänstemän utvecklats. Dessutom har man valt att också publicera en skriftlig rapport samt en affisch där riksintressets värden på ett kondenserat sätt presenteras tillsammans med de riktlinjer som utredningen resulterat i. Resultatet ges då möjligt att spridas till fler och dessutom ligga till grund för en mer populär beskrivning av riksintresset för en bredare allmänhet. Medborgardialogen upplevs vara av central betydelse för ett framgångsrikt arbete med riksintresseområdena och förvaltningen av dessa.

Enligt modellen utgår fördjupningen från Riksantikvarieämbetets motivtext och befintligt källmaterial. Användningen av bilder och kartmaterial är central i Länsstyrelsens presentationsmodell, och syftar till att förbättra dess pedagogiska kvalitet.

Analysen av området har genomförts med hjälp av studier av litteratur, äldre kartmaterial och fotografier samt fältstudier.

Föreliggande rapport baseras på den muntliga presentationen, och utgör den skriftliga redovisningen av den fördjupade beskrivningen.

Vissa nya frågeställningar kring riksintressets motivtext och avgränsning har uppkommit i samband med arbetet. Ändringar kommer att diskuteras och formaliseras i samråd med Riksantikvarieämbetet och berörd kommun i projektets slutskede.

Utgångspunkterna i Huseby-Skatelöv

Huseby-Skatelöv är en av åtta kulturmiljöer av riksintresse i Alvesta kommun. Området är sammansatt till sin karaktär och består av Skatelövs flacka fullåkerlandskap och bebyggelsestruktur med inslag av herrgårdsmiljöer, dess sockencentrum och fornlämningsmiljö, samt Huseby bruk. Av dessa aspekter har Huseby bruk en särställning som en av länets mest besökta sevärdheter.

Kulturmiljön på Huseby är inte bara en rikt sammansatt bruksmiljö, kanske den mest intakta i södra Sverige, utan också ett av länets främsta exempel på en aktiverad kulturmiljö med regelbundna evenemang, visningar och ett serviceutbud. Årligen beräknas 150.000 besökare hitta till platsen. Verksamheten drivs idag av ett bolag medan fastigheten ägs av staten efter ett testamente från fröken Florence Stephens som avled 1979. Statens fastighetsverk förvaltar egendomen. Bruksområdet är idag statligt byggnadsminne.

Huseby omfattar emellertid inte bara brukscentrum, med dess herrgårds- och industrimiljö, utan också markegendomar och torpmiljöer. På 337 ha bedrivs ett utarrenderat jordbruk med spannmålsodling och betesdrift. För ändamålet har brukets agrara ekonomibyggnader moderniserats. I området finns också ett naturrum, motiverat av närheten till Huseby mad, vars strandängar sedan 1998 är naturreservat.

Problematiken i riksintresset är inte värdena i sig. Här finns uppenbara kvalitéer av regionalt och nationellt intresse.

Fornlämningsmiljön är ovanligt väl exponerad och dess relation till det äldre vägnätet och till bebyggelsen är tydlig.

Bebyggelseutvecklingen är representativ för Värends centralbygder och har bland annat avsatt sig i ståndsmässig bebyggelse. Till detta kommer alltså det iögonfallande Huseby.

Fig. 1. Riksintressets avgränsning och problemorientering. Källa: Lmv.
 Foto Stefan Höglin, 2013.

Svårigheten ligger i det att den nuvarande motivtexten till riksintresset målar upp bilden av två intressen; centralbygdens uttryck å ena sidan och bruksmiljön å den andra. En formaliserad uppdelning i två riksintressen hade därför varit den enkla och logiska lösningen. Detta är också helt i linje med de anvisningar som Riksantikvarieämbetet ställt upp för vad som kännetecknar en kulturmiljö av riksintresse. Enligt dessa bör det handla om **en** sammansatt miljö där det råder tydliga samband mellan de ingående uttrycken, antingen dessa uttrycker ett skeende (som en bebyggelse-/ landskapsutveckling) eller ett kulturmiljösystem (som brukets industriella, sociala och ekonomiska processer).

I detta fall är det svårt att hävda att bruket är ett ”naturligt” resultat av centralbygdens utveckling. Snarare tycks ha varit en tillfällighet att Huseby låg inom ett gods, dvs. ”Nya Bergqvara”, som dessutom hade en kapitalstark förläningsinnehavare i Carl Carlsson Gyllenhielm. Samt att det här råkade finnas de naturliga förutsättningarna i form av vattenkraft och nära till sjömalm.

Saken kompliceras dock av att Huseby innan brukstiden ursprungligen var en viktig del av centralbygden, samt att bruket genom sin omfattande jordbruksproduktion delvis fortsatte det agrara förlopp som byn Huseby var en viktig del av. I dessa avseende var Huseby som vilket annat gods som helst, dvs en del av en utveckling som man inte sällan brukar förknippa med centralbygden som begrepp. En delning

skulle därför resultera i två överlappande riksintressen. Av flera skäl skulle en sådan lösning bli opedagogisk och svårhanterbar i en planeringssituation, men även svårbegriplig för allmänheten.

Planläge, program och övrig lagstiftning

Huseby-Skatelövsområdet omfattas av en rad statliga intressen. Här ligger inte mindre än fem riksintressen enligt 3 kap, miljöbalken. (Förutom kulturmiljövård också för naturvård, friluftsliv, yrkesfiske och vägkommunikationer. Det senare berör Riksväg 23, som passerar genom områdets norra del). Dessutom ingår miljön i Åsnenområdet enligt 4 kap. I området finns stora naturvårdsintressen. Förutom riksintresset och naturreservatet "Husebymaden", finns den biotopskyddade Kvarnön. Här finns även naturvårdsområden, nyckelbiotoper, ett fågelskyddsområde, natura 2000-område etc.

För kulturmiljövårdens vidkommande är, förutom Miljöbalkens bestämmelser om riksintressen, fornlämningarna underställda Kulturmiljölagen (Kml). Huseby bruksområde är statligt byggnadsminne och lyder under Förordning 2013:558.

En rad utredningar, inventeringar och ett antal vård- och underhållplaner har tagits fram för skötseln av de kulturhistoriska värdena för Huseby bruk. År 2000 lät man författa ett vårdprogram för park, trädgård och övrig mark inom byggnadsminnet (SFV, 2000). 2013 fastställdes en vårdplan för herrgårdsbyggnaden (SFV, 2013) och 2012 ett förvaltningsprogram för hela Huseby bruk (SFV, 2012). Arbetet är synnerligen ambitiöst och innehåller bland annat en total inventering av alla fastighetens byggnader. I förvaltningsplanen presenterar Statens Fastighetsverk sin vision:

"SFV:s vision är att med utgångspunkt i områdets unika kulturhistoriska värden vidareutveckla Huseby bruk som besöksmål och som jordbruksenhet.

Målsättningen är att bruksmiljön med dess historiska verksamheter ska:

- visas och levandegörs för allmänheten
- bevaras och vidmakthållas.
- ge nya kunskaper om historien och bidra till att bevara äldre tiders kunnande och hantverk.
- medvetandegöras hos de, som besöker, bor eller är verksamma vid Huseby.

Detta ska bidra till att utveckla de nuvarande verksamheterna: besöksmålet och jordbruksproduktionen. SFV ska vara drivande i detta arbete."(SFV, 2012, s. 5)

Sedan 2011 ingår Huseby bruk i SFV's satsning "Projekt Öppna portar", ett omfattande utvecklingsprojekt för fyra av regionens främsta

historiska besöksmål; Kalmar slott, Borgholms slott, Huseby bruk och Eketorps fornborg.

”Tanken med projektet är att koncentrera resurserna till och maximera effekterna av de långsiktiga utvecklingsplaner som finns för besöksmålen. Projektet kommer också att resultera i en mångfald positiva effekter för regionen, destinationerna och många andra aktörer på lokal och regional nivå.”
(<http://www.sfv.se/sv/om-oss/uppdrag/besoksmal/oppna-portar/>)

Plansituationen inom riksintresset inskränker sig till Alvesta kommuns översiktsplan. Redan 1995 presenterade man ett förslag till en fördjupad översiktsplan och områdesbestämmelser. Dessa antogs dock aldrig. Nuvarande översiktsplan är från 2008 och har en allmän hållning till riksintressena.

Kommunens ställningstagande:

”Huseby_Skatelöv: Järnbruks- och herrgårdsmiljö där bruket. Beläget vid kommunikationsstråk, har bildat grunder för den småländska industrialiseringen. Sockencentrum i odlingslandskap med en betydande fornlämningskoncentration från såväl bronsålder som järnålder och ett bra exempel på omfattande järnåldersgravfält längs åsrygg.

Säkerställande:

För samtliga riksintresseområden för kulturminnevård anges aktivt bevarande. Områdena ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön. För kulturvärdenas säkerställande hänvisas till riktlinjerna i länets och kommunens kulturmiljöprogram

För samtliga riksintresseområden gäller kulturanpassat jord- och skogsbruk, vård av fornlämningar/gravfält där sådana finns, vård av befintligt bebyggelse bestånd och anpassning av ny bebyggelse.

Vid ökat bebyggelsetryck i riksintresseområden för kulturminnesvård bör områdesbestämmelser inrättas till skydd för de med skyddsvärda delarna.”

Området är förstås med i Länets kulturmiljöprogram, liksom i kommunens ”Värt att vårda” (Alvesta kommun, 1994). Där ges en mer djupgående beskrivning av riksintressets kulturhistoria.

En riksintressant kulturmiljö är alltså en miljö där landskapets historiska dimension särskilt väl går att utläsa eller uppleva i dagens landskap. Den historiska dimensionen kan dels utgöras av lång kontinuitet och landskapets sega strukturer och dels av uttryck för en särskild epok eller företeelse. Landskapets sega strukturer är sådana som ibland har en flertusenårig historia och som kan utgöras av t.ex. bebyggelselägen, kommunikationsnät och markanvändning. Men landskapet har också präglats av specifika skeden eller företeelser såsom 1800-talets agrara revolution, en viss tids byggnadsskick eller utveckling av nya kommunikationsmedel.

Riksintressesystemet syftar till att skydda kulturhistoriskt värdefulla helhetsmiljöer. Kulturhistoriskt värdefulla enskilda objekt skyddas istället av plan- och bygglagen och kulturmiljölagen. En riksintressant

kulturmiljö ska därför behandlas som en helhetsmiljö där landskapet, vägnätet, enskilda byggnader och bebyggelse hör samman i ett komplext system. Miljön kan bilda en visuell enhet, men det handlar framförallt om en historisk enhet där en gemensam social och ekonomisk organisation har sammanbundit området olika delar.

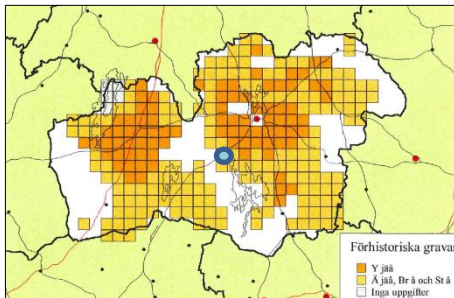

Fig 2. De förhistoriska gravarnas ålder och utbredning. Källa: Stefan Höglin; Raä/ Fmis

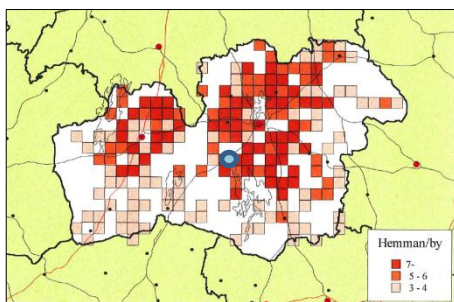

Fig 3. Byarnas storlek och utbredning i Kronoberg i historisk tid. Källa: Stefan Höglin

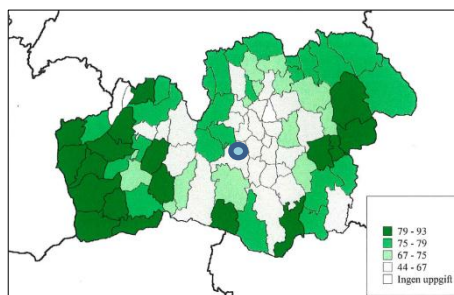

Fig 4. Jordbrukets inriktning 1865. Grön=stor andel äng=boskapsskötsel viktig Källa: Stefan Höglin; Sch

Riksintresset Huseby-Skatelöv

Huseby-Skatelöv i regionen

Huseby-Skatelöv ligger i östra Kronobergs centralbygder. I södra Småland innebär det att området är åkertätt sett i jämförelse med randbygderna. I förhållande till större jordbruksdistrikt i landet bör man nog snarare tala om mellanbygdens karaktär där det flacka landskapet här och där bryts av med mindre moränkullar, vanligen klädda med lövskog. De brukade jordarna består av sedimentjordar, resultatet av att området en gång täcktes av en glacial issjö.

Bebyggelse- och agrarhistoriskt sett ligger området i ytterkanten av Värends centralbygder. Här kännetecknades bebyggelsebilden tidigt av relativt stora byar, inte sällan med upp till tio gårdar redan på medeltiden. Tidigt förfaller också området haft en betydande inriktning på spannmålsproduktion i jämförelse med randbygderna och följaktligen har åkermarkens andel av markslagen varit mer omfattande än slåttermarkernas.

Ett annat kännetecknande drag hos centralbygderna är landskapsutnyttjandets och bosättnigens synnerligen långa kontinuitet. Här har människor verkat och varit bosatta i mer eller mindre fasta former sedan stenåldern, med jordbruket som huvudnäring åtminstone sedan bronsåldern. Fornlämningsbilderna, ofta påfallande rik, och inte minst ortnamnsformerna är tydliga vittnesmål i dessa sammanhang. Av dessa kan man i centralbygderna ana bebyggelseenheter och strukturer som kan förmodas ha haft centrala samhällsfunktioner redan under förhistorisk tid och tidig medeltid. Huseby förefaller ha varit en sådan bebyggelseenhet.

Huseby – en förhistorisk förvaltningsgård?

Riksintressets centralbygdsanknytning ska ses i belysning av historien om Varend och det folkland/ hövdingadöme som det anses beteckna.

Man vet visserligen lite om dess bakgrund, dess organisation eller graden av självständighet men fler indikationer bland fornlämningar, ortnamn och historiska källor förefaller bekräfta bilden av ett järnålderssamhälle med åtminstone tidvis en fast organisation. Förknippade med detta folkland är bland annat ”hövdingagraven” Inglinge hög i Ingelstad, liksom byarna Rinkaby och Tegnaby som anses beteckna gårdar som tillhört ”krigare i en konungs följe”. Längre norrut låg byn Hov som har förknippats med den regionala kulturen. På en udde i Helgasjön låg Thiudby (Tiuthyrby i Larsson 1979), på den plats där Biskopen lät uppföra sin sätesgård Kronoberg på 1300-talet, som ansetts ha utgjort ”Virdarnas tingsplats”(Larsson, 1999).

Namnet Huseby på byar eller gårdar (Husaby eller Husby) förekommer på ca 130 ställen i Skandinavien. Av dessa finns flest i Sverige (70) och Norge (52) medan det i Danmark finns åtta Husbyar. Mälardalen är den region som har flest representanter av ortnamnet med ett 20-tal bara i Uppland. I Småland finns fyra av vilka två ligger i Kronobergs län, båda med relativt centrala lägen i de forna folklanden Varend och Finnveden. Husaby i Ljungby kommun ligger på Bolmsön, som anses ha varit åtminstone ett av Finnvedens kärnområden, medan Huseby i Alvesta ligger strategiskt vid den gamla färdvägen mot Skåne/ Danmark.

Fig. 5. Huseby i relation till andra centralorter i Varend i slutet av järnåldern, samt ritning av ett s.k. Trelleborghus som upptäcktes vid arkeologiska undersökningar i Huseby 2006. Rekonstruktionen är från Fyrkats Vikingecenter i Danmark. Källor: Lmv; Söderberg, 2006.

det att Huseby hade en protoindustriell föregångare. Först med Gyllenhielms bruk blev dock produktionen storskalig och kom att få en avgörande betydelse för industrialiseringen i södra Småland. Den huvudsakliga produktionen var inriktad på styckegods som kanoner och sättugnar, s.k. järnkakelugnar, av vilket mycket gick på export. Under en period från 1640-talet, då bruket utarrenderades till ett antal Holländare, förbättrades därför kommunikationerna. Bland annat byggdes den s.k. Holländarvägen från Ålshult, dit järngodset transporterades sjövägen på Åsnen, till Bodekull (Karlshamn). Huseby bruk genomgick en rad olika faser och fick med tiden en mer sammansatt produktion, särskilt av gjutjärnsprodukter.

Huseby bruk: Kronobergs första järnbruk

- Etablerades i en bondby på 1620-talet.
- Var huvudgård i Carl Carlsson Gyllenhielms friherreskap "Nya Bergqvara".
- Bruket tillverkade bland annat kanoner och sättugnar med myrmalm som råvara.
- Bröderna Hamilton uppförde den nuvarande herrgårdsbyggnaden på 1840-talet liksom flera andra byggnader som präglar miljön idag.
- Masugnen blåstes ner sista gången 1930.
- Bruket har alltid drivit ett omfattande jord- och skogsbruk.

Fig. 7. Huseby bondby och bruk 1637. Byn låg delvis där man senare upprättade en bruksgata. Källa: Riksarkivet. Foto: Stefan Höglin, 2012.

För den fysiska miljön, så som vi känner den idag, kom den 75-åriga epoken från slutet av 1700-talet till 1860-talet med familjen Hamilton att få en avgörande betydelse. Under denna tid uppfördes bland annat den nuvarande huvudbyggnaden (1844), liksom bruksgatan (1830-talet), kantad av arbetarlängor. Under perioden fick också jordbruket ett uppsving, bland annat, genom en medveten inköbspolitik, varvid inte bara de övriga Husebygårdarna införlivades med bruket utan även en rad andra egendomar i omgivande landsbygd. Många av dessa enheter lades ner och jorden kom att införlivas och brukas under Husebybrukets direkta förvaltning. I likhet med Husebygårdarna kom många äldre bebyggelseenheter därmed att försvinna helt. I gengäld etablerades en rad torp på utmarkerna, befolkade av människor som gjorde dagsverken på bruket och dess jordbruk.

Inte heller den sista epoken, under familjen Stephens, från 1870-talet till dess att godset övergick i statens ägo, har gått obemärkt förbi.

Tackjärn producerade exempelvis ända fram till 1930 då masugnen blåstes ner för sista gången. Så sent som på 1870-talet hade den varit föremål för omfattande ombyggnationer och moderniseringar. Järnframställningen hade emellertid sedan länge stått tillbaka för skogs- och jordbruksproduktionen. De monumentala ekonomibyggnaderna är ett uttryck för detta. En rad andra verksamheter och byggnader tillkom också under 1900-talet.

Huseby bruk

Fig. 8. Flygbild över Huseby med några av brukets karaktäristiska drag och betydelsefulla kulturhistoriska aspekter.

Uttryck:

Bruksmiljön med industrihistoriska byggnader och anläggningar.
 Bruksherrgården med parkanläggning, bruksgatan med arbetarlängor.
 Jordbruksbyggnader och jordbruksmarker inklusive Husebymäden.

För en mer ingående beskrivning av Huseby bruks fysiska innehåll se Statens fastighetsverks Förvaltningsprogram från 2012.

Fornlämningssmiljön

Fornlämningarna i området, i huvudsak lokaliserade till riksintresseområdets södra del, domineras av gravanläggningar från järnåldern. Det rör sig i huvudsak om högar, resta stenar och stensättningar. De senare kan förekomma i form av välformade skeppssättningar eller treuddar etc. Vid Sjöby står en runsten med inskriptionen: *Gerid och Tunn-Åke (Tunnacke) satte (stenen) efter Romar. Gud hjälpe (Gud) hans ande!"* (Sm 7) Lämningar efter stenåldersboplatser och förekomsten av hällkistor och rösen från stenåldern respektive bronsåldern vittnar dock om en bosättningstradition som är tusentals år lång.

Gravanläggningarna och övriga fornlämningar är i sig inte unika eller särskilt många. Snarare är det deras lokalisering i landskapet som tilldrar sig intresset. Majoriteten är knutna till en låg och smal ås som ringlar sig fram genom det flacka landskapet från söder till norr. Här har gravarna och runstenen i alla tider lätt kunnat identifieras från det omgivande landskapet och särskilt från den vägsträckning som sannolikt följt åsen sedan mycket lång tid tillbaka. Gravfältens lokalisering överensstämmer dessutom relativt väl med de byar som genom skriftliga källor kan följas ner i medeltid och förstärker därmed bilden av bygdens långa bosättningskontinuitet. Förutom fornlämningarnas funktion som minnesmärken är det även lätt att föreställa sig deras roll som markeringar för territoriella anspråk.

Fig. 9. Fornlämningssmiljön i södra delen av riksintresset. Källa: Raä/ Fmis; Lmv. Foto: Stefan Höglin, 2013.

Intresset för denna fornlämningsmiljö kan också ses som ett arv från 1600-talet då Huseby ägdes och brukades av Peter Rudebeck och hans bror Paul. Vid sidan om den industriella och agrara verksamheten hade han ett passionerat intresse för forntiden och de fornlämningsmiljöer som bygden kring Huseby uppvisade en så stor rikedom av. Härvidlag hade han ärvt intresset från sin farbror Olof Rudbeckius, göticismens första förgrundsfigur i Sverige. Med sina fantasifulla men i våra ögon ack så vidlyftiga tolkningar av historien bakom fornlämningsarna och ortnamnen blev han den första regionala representanten för en spekulativ historiesyn där den lokala miljön gavs en minst sagt oproportionell betydelse. I områdena kring Huseby såg han exempelvis tydliga belägg för det mytiska slaget vid Bråvalla hed och

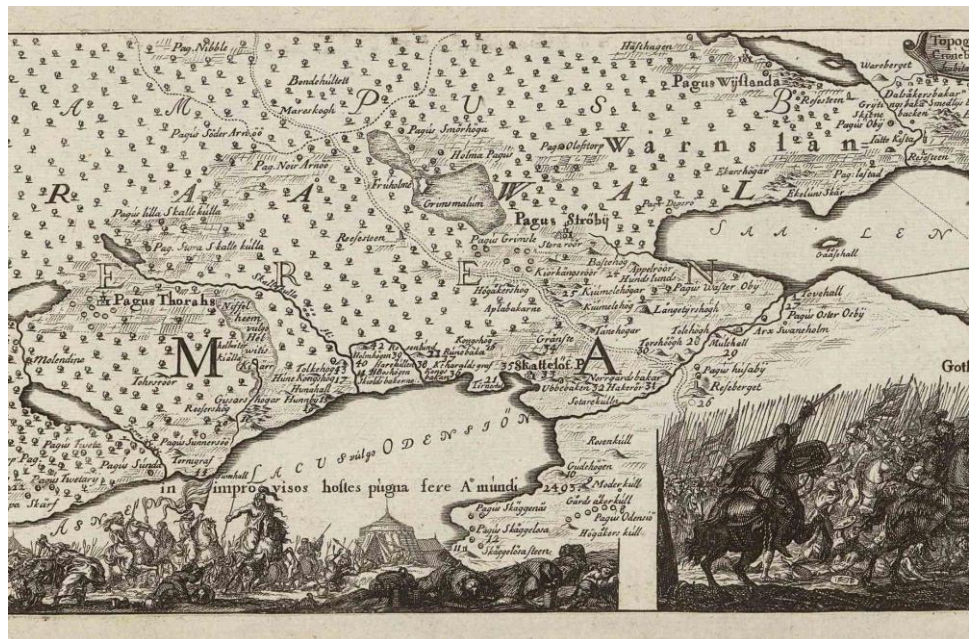

Fig. 10. Utsnitt föreställande "Bråvalla hed" ur Suecia Antiqua et Hordina. Källa: Kungl. Biblioteket.

hjältesägner kring krigsmön Blända. "Teorierna" uttryckte han i sitt opublicerade verk "Forna Ridghiöta eller Smålandske antiquiteter". Genom sina kontakter med Eric Dahlberg kom väsentliga delar av fornlämningsmiljön kring Huseby eller "Bråvallahed" att avbildas och karteras för att ingå i den senares praktverk Suecia Antiqua et Hordina. (På kartan över Bråvalla hed finns inte mindre än sju av åtta riksintressen i Alvesta kommun med). Skatelöv kan därför också ses som ett kärnområde för fornminnesintresset, åtminstone i Småland, och den tradition som så småningom kom att bli en angelägenhet för fornminnesföreningar och så småningom även för antikvariska myndigheter. (En annan person som verkat i denna tradition och i samma bygd var ju Olof Hyltén-Cavallius, folklivsforskare och grundare av Smålands museum. På den gamla kyrkogården i Skatelöv finns en minnessten i form av en runsten rest till hans minne.)

En väsentlig del av fornlämningsmiljöernas namngivning, som exempelvis Ubbes backe, har sin upprinnelse i Rudebecks föreställningsvärld.

Uttryck:

Gravfält och ensamliggande fornlämningar i form av högar, stensättningar, resta stenar etc. Runsten vid Sjöby. Övergivna bytomter.

Bosättningsmiljön

Riksintresseområdet omfattar, utöver Huseby, tre historiska by- eller gårdsenheter; Torp, Sjöby och Skatelöv med Nygård. Av dessa har Skatelöv sannolikt den äldsta namnformen. Med all säkerhet syftar namnet på förhistoriska förhållanden. Efterledet –löv, skrevs tidigare -lev och betyder arv. Formen har en tydlig sydvästsvensk utbredning, och är särskilt vanlig i de gamla danska landskapen. Också Torp längst i söder och Sjöby är sannolikt förhistoriska enheter, både att döma av fornlämningsbilden och namnformerna. Nygård däremot utgjorde ett nybygge som förefaller ha tillkommit under 1500- eller 1600-talet.

Fig. 11. Storskifteskartan över Torp-Sjöby från 1803 samt herrgårdsmiljön vid Torp. Källa: Lmv. Foto: Stefan Höglén, 2013.

Samtliga byar var medelstora. Redan vid medeltidens slut hade Torp och Sjöby fem hemman vardera. Skatelöv bestod vid samma tid av två, möjligen tre hemman. Huseby hade, som konstaterats ovan, sex hemman. (Larsson, 1979) Av de historiska kartorna från slutet av 1700-talet framgår att Torp och Huseby hade samlade bebyggelseformer. I Torp låg gårdarna i en klungbystruktur kring ett vattendrag medan Husbys gårdar ser ut att ha legat i vad som liknat en radbystruktur (utöver Gamlegården på östra sidan av ån). De övriga byarna hade en spridd bebyggelse.

I likhet med Huseby blev byarna intill Åsnen föremål för förändringar under 1800-talet. Delvis berodde detta på bebyggelseförändringar som följde med laga skiftet, men viktigare var den process byggde på uppköp och sammanslagning av gårdsenheter vilket resulterade i uppkomsten av herrgårdsmiljöer både i Torp och i Sjöby. (Vejde, 1929) I Skatelöv fanns redan tidigare gårdar med "herrgårdskaraktär" som Prästgården och Mellangården, ett f.d. Kaptensboställe. Ankomsten av kapitalstarka personer som på detta vis etablerade sig i bygden är ett inte ovanligt drag i utvecklingen inom centralbygdernas jordbruksområden under 1800-talet. Ofta resulterade det i en bebyggelse med ståndsmässiga mangårdsbyggnader och storjordbrukets ekonomibyggnader, samtidigt som odlingslandskapet rationaliserades. Flera av de äldre gårdarna kom då att försvinna. Under 1900-talets början var det inte ovanligt att delar av markerna styckades av för att ge utrymme för nya mindre jordbruksenheter, möjligen skapade med hjälp av egna hemslån. Palmelund, Sjöbylund och Enet i Sjöby eller Dristigheten och Persborg (strax utanför riksintresset) förefaller vara exempel på sådana enheter.

Bebyggelsemiljön

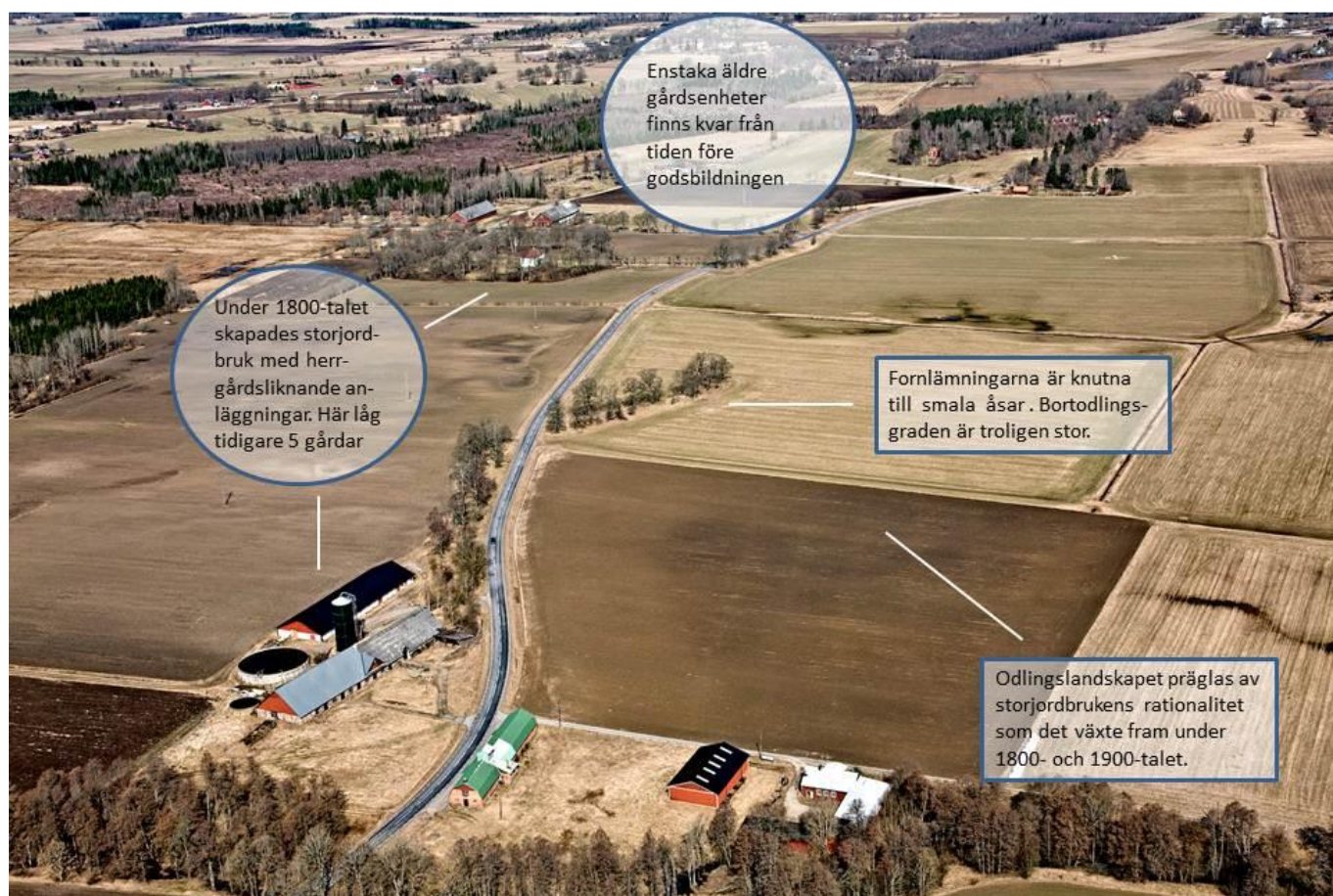

Fig 12. Flygbild över Torp och Sjöby i Riksentressets södra delar med några viktiga karaktärsdrag.

Uttryck:

Herrgårdsmiljöer i Torp och Sjöby med ståndsmissiga huvudbyggnader och storjordbrukets ekonomibyggnader.

Spridd bebyggelsebild dels från traditionella mönster i Skatelöv och Sjöby men speciellt genom godsbildningen och dess utveckling under 1800-talet. skapad dels av tradition

Småbruk tillkomna på 1900-talet.

Rationellt utformade jordbruksmarker.

Äldre vägstruktur.

Sockencentrum

Skatelövs sockencentrum är en väl sammanhållen miljö bestående av kyrkan, en vitkalkad salskyrka från 1821, ett skolehus/ sockenstuga/ församlingshem, samt kyrkstallar från 1800-talet, en prästgård, med arrendebostad och jordbruksbyggnader och den gamla kyrkogården intill Skatelövsfjorden. Här drivs fortfarande ett aktivt jordbruk och kulturmiljön omges därför av ett öppet odlingslandskap.

Fig. 13. Karta över Skatelöv från 1697, samt prästgården från 1941 och kyrkan från 1821. Källa: Lmv. Foton: Stefan Höglén, 2013.

Skatelöv nämns i en rad medeltida källor. 1290 stavades namnet "Skatalef" och betecknar alltså ett arvegods. Kyrkan och byn nämns dock redan på en runristad byggnadssten från 1100-talet som ingått i den medeltida kyrkan: **bosi : tlhi kirk i þ bosi : talhi sten til skatma**

Fig 14. Akvarell från 1816 över Skatelövs gamla kyrka, riven på 1820-talet. Utförd av signaturen Andersson

kirkiu har uttolkats som ”Bose högg kyrkan. Bose högg stenen till Skatelövsbornas kyrka”.

Den äldsta kyrkan var alltså en stenkyrka med en klockstapel med två torn. Kyrkan anses ha varit en av de största i Varend. 1821 ersattes den av en tidstypisk nyklassicistisk salskyrka, en s.k. ”Tegnérlada”. I själva verket var Skatelövs nya kyrka den första som Tegnér invigde (1825) efter att ha inträtt i sitt biskopsämbete.

Prästgården ligger i anslutning till den gamla kyrkogården. Huvudbyggnaden, en salsbyggnad med oregelbunden planlösning och med frontespis, brann 1941. Den återuppfördes dock samma år i äldre stil och på samma plats. Intill ligger lönebostället som byggdes på 1920-talet. Församlingshemmet, som ursprungligen förefaller att ha fungerat som en kombinerad sockenstuga och skola, byggdes 1849.

Skatelövs sockencentrum

Fig 15. Flygbild över Skatelövs sockencentrum med några viktiga karaktärsdrag.

Uttryck: Skatelövs kyrka från 1821. Skolhus/sockenstuga från 1849, samt kyrkstallar från 1800-talet. Prästgård uppförd 1941, och löneboställe från 1822 med jordbruksbyggnader. Gamla kyrkplatsen intill Skatelövsfjorden med kyrkogård bland annat innehållande minnessten

över Olof Hyltén-Cavallius. Öppet odlingslandskap med äldre vägstruktur.

Slutsatser

Landskapets samband

- Kulturmiljön inom riksintresset är rikt sammansatt och speglar genom olika uttryck en lång och i många avseenden typisk utveckling av en **centralbygd** i Kronobergs län. Dit hör gravanläggningar av olika slag och deras relation till bebyggelse- och kommunikationsstruktur. Men också sockencentrat med sin kyrkohistoria, liksom bebyggelseförloppet och den agrara landskapsutvecklingen från mellanstora byar till ett storgårdslandskap. Utryck för detta är bland annat herrgårdsmiljöerna och deras rationellt utformade odlingsmarker, men också lämningar efter den äldre bebyggelse som försvunnit som en följd av godsbildningen. Inslag, som tidigare inte fått någon uppmärksamhet, är de småbruk som förefaller ha etablerats genom avstyckningar från storgårdarna i början av 1900-talet, också det en inte ovanlig utveckling i dessa miljöer.
- Sett ur ett kulturmiljöperspektiv är den **industrihistoriska miljön** i Huseby bruk unik i Kronoberg och det är svårt att se ett logiskt samband med centralbygdens karaktäristiska utveckling. I den bemärkelsen får man nog se det som en slump att de rätta naturgivna förutsättningarna och centralbygden i detta fall råkar ha sammanfallit.
- Huseby hade emellertid, som de flesta bruksmiljöer, två sidor av sin verksamhet. Förutom den industriella driften bedrev man också ett omfattande jord- och skogsbruk. I den bemärkelsen skiljde sig Huseby inte från vilket gods som helst. Följaktligen har denna aspekt av bruket också efterlämnat uttryck som är typiska för många godsmiljöer. Dit hör de rationella och storskaligt brukade jordbruksmarkerna (inklusive Husebymaden), byar och gårdar som avhysts som en följd av effektivisering av driften (idag liggande som fornlämningar), omfattande torpmiljöer i utmarken etc. I dessa avseenden är Huseby att betrakta som en ”naturlig” del av centralbygden.

Landskapets visuella egenskaper

- Riksintresset är stort och följaktligen omöjligt att överblicka visuellt i sin helhet. Området kännetecknas emellertid av ett öppet odlingslandskap och det är lätt att med blicken fånga många av centralbygdens uttryck. Detta gäller bebyggelsemil-

jöerna men i synnerhet fornlämningsmiljöerna, särskilt sedan många av dem är föremål för fornvård.

- För Husebys vidkommande är förhållandena förstås speciella och de visuella egenskaperna är en del av totalupplevelsen av sevärdheterna och därför tillrättalagda.

Riksintressets avgränsning och värde-text

Den nuvarande riksintressetexten har delat upp området i två avsnitt, A och B, och antyder med detta att det egentligen rör sig om två riksintressen. Sett ur Husebys egenskaper som industrimiljö så vore det därför rimligt att dela upp miljön. För detta talar också att kulturmiljön i Huseby är speciell med avseende på dess fysiska struktur och den publika verksamheten, vilket kommer att ställa särskilda krav i ett planeringssammanhang.

Mot detta talar dock det faktum att de kulturhistoriska aspekterna bör förstås från ett helhetsperspektiv. En snävare synvinkel gör att våra framtida utsikter att rätt förstå Huseby som social och ekonomisk enhet riskerar att minska till förmån för ren upplevelseturism. I linje med slutsatserna ovan finns det därför skäl att betrakta Huseby som ett av flera uttryck för centralbygden. Slutsatsen blir därför att riksintresset inte bara bör kvarstå som ett sammanhängande område utan att man även bör utreda en utvidgning av riksintresset. En sådan utredning bör se till möjligheterna att infoga alla bevarade uttryck för brukets framväxt som kan tänkas ligga inom Husebys gränser. Dit hör torpmiljöerna, jordbruksmarken (inklusive den som ligger norr om riksväg 23 och väster om Helige å), bebyggelseplatserna för byarna Hassle, Västra och Östra Osby och andra fornlämningar. Söder ut finns ett antal under 1900-talet framväxta småbruk, bland annat sydväst om Torp. Även här bör en utvidgning diskuteras. Dessa förefaller markera slutet av ”godsifieringen”.

Riktlinjer

Följande riktlinjer ska betraktas som en lägsta nivå som bör uppnås för att områdets riksintressanta aspekter inte ska minska i betydelse. Vad gäller Huseby-bruk bör

- Bevara och vårda riksintressets uttryck i form av bruksmiljön, gårdsbebyggelse, fornlämningar och landskapselement.
- Vad gäller Huseby-bruk bör bebyggelse, anläggningar och trädgårdsanläggningar skötas i enlighet med de av Fastighetsverkets upprättade och kulturhistorisk inriktade skötselplanerna.
- Fortsatt hävd av odlingslandskapets öppna arealer.

- Vid ny bebyggelsetablering bör hänsyn tas till den historiskt framväxta bebyggelsestrukturen och dess byggnadsskala.
- Huseby som besöksmål bör kunna utvecklas ännu mer, vilket bör ses som en styrka för förvaltningen av de kulturhistoriska värdena. Det är dock avgörande att detta sker utan att sambanden mellan brukets olika kulturhistoriska aspekter störs. Eventuell ny bebyggelse och/ eller anläggningar bör därför anpassas i utseende, dimension och lokalisering till den befintliga miljön.

Referenser

Alvesta kommun	Översiktsplan, 2008
Alvesta kommun	Värt att vårda. Kulturmiljöer i Alvesta kommun. Alvesta kulturnämnd, 1994.
Hansson, Martin	Från renjägare till viking. En arkeologisk historia om södra Småland. Ur <i>Landen kring sjöarna</i> . 1999.
Hansson, Martin	Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid. Lund studies in medieval archeology 25. Växjö 2001.
Höglén, Stefan	Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län, Länsöversikt. <i>Landskapsprojektets rapport 1998:1</i> . Riksantikvarieämbetet
Kungliga biblioteket	Eric Dahlbergs "Suecia Antiqua et Hordina."
Lantmäteriet	Lantmäteristyrelsens arkiv: <i>Husby; Geometrisk avmätning, 1697.</i> <i>Husby; Storskifte på inägor, 1781.</i> <i>Skatelöv; Avmätning, 1697.</i> <i>Skatelöv; Geometrisk karta, 1766</i> <i>Skatelöv; Storskifte 1785.</i> <i>Torp-Sjöby, Storskifte, 1803.</i>
Larsson, Lars-Olof	Historia kring Huseby. Skatelövs hembygdsförening, 1978.
Larsson, Lars-Olof	Småländsk bebyggelsehistoria. Acta Wexionensia serie . Från Vikingatid till Vasatid 1:1 Kinnevalds härad. 1979.

Larsson, Lars-Olof	Det fantastiska Huseby. En rundvandring i tid och rum. 1993
Riksarkivet	Nya Bergkvara: akt 3, 1637 Nya Bergkvara: akt 5, 1637
Statens fastighetsverk	Huseby bruk. Vårdprogram för park, trädgård och övrig mark. 2000.
Statens fastighetsverk	Förvaltningsprogram 2012, Huseby bruk, Kronobergs län G 032. 2012.
Söderberg, Bengt	Ett ”trelleborgshus” i en husaby. Ur Situne Dei, s. 235-243. 2006
Vejde, P. G.	Kronobergs Läns Herrgårdar. Växjö 1929.

